

VINCZE FERENC (1979) Marosvásárhely

VINCZE FERENC

Gyarmatok és gyarmatosítók, avagy az identitás (irodalmi?) színeváltozásai

Az utóbbi húsz-harminc évben sokat változott, ahogyan a különböző magyar irodalmakról beszélni tudunk vagy lehet. Hosszú ideje alaptézisem, hogy a kisebbségi, határon túli és ezek további konkrét megnevezései (lásd még a teljesség igénye nélkül: romániai magyar/erdélyi magyar; jugoszláviai magyar/vajdasági magyar stb.) az irodalommal kapcsolatosan irodalomtörténeti kategóriák, amelyek egy-egy adott időszak meg- és elnevezésére való kényszeréből születtek, ugyanakkor mivel a mai napig léteznek valamilyen formában, arra is felhívják a figyelmet, van itt valami másság, valami különbség, melynek meghatározására újra és újra kísérlet történik. És, ugye, nem elvetendő szempont az sem, hogy kijelöljük a szemlélődés, az áttekintés pozícióját, mivel ez a pozíció eleve meghatározza azt is, honnan és hogyan beszélek, miként fogalmazok meg állításokat, melyek a viszonyítási pontjaim.

Sajátos pozícióm leírására a határon levés kifejezése a leginkább megfelelő, azé a határon levésé, amely egyfajta állandó kitettségben és változásban határozható meg. Van ennek egy tisztán személyes és gyakorlati oldala, és természetesen van egy elméleti.

Az első inkább arra vonatkozik, hogy marosvásárhelyi gyerekkoromnak köszönhetően az identitásom egyik jelentős eleme ehhez a régióhoz köt, szocializációm itt kezdődött. Ez aztán Várpalotán, Mosonmagyaróváron és Budapesten folytatódott a kilencvenes évek elején-végén, amelyet alapvetően meghatározott az idegenség. A költözések mindig idegenségtapasztalattal járnak, az elszakadás momentumai megisméltődnek, mígnem megszokottá, sőt kifejezetten elvárttá válnak. A közeg pedig mindig a másságot fedezi fel legelőbb, Várpalotán, Mosonmagyaróváron és Budapesten többnyire román vagy erdélyi voltam, Vásárhelyen egy idő után tápos magyarországi. Mert, ugye, azok mind táposak. Később Budapesten, a városban, ahol közel húsz éve lakom, hol román, hol kemény székely, hol díszmagyar. Határon túli, aki elveszi a munkát, határon túli, aki őrzi a magyarság „nagyszenthagyományát”. Később Kolozsváron elmondják, áruló vagyok, mert elhagytam „erdélyszentbérceit”. Világos, az ember idegen. Bevándorló, úgymond, két helyen is – írhatnám, hazában, de inkább nem írom. Nem írom, mert haza többnyire az, ahol az ember otthon érzi magát, ahová tartozni akar. Gyakorlatilag nem érzem otthonnak most már egyiket sem, és őszintén szólva, nem is akarom. Viszont otthon érzem magam egy-egy beszélgetésben, egy-egy kocsmában, például az ungvári Váralja Caféban, a pesti Turiszt Büfében a Zsinagógával szemben, vagy a hajdani Krajczárban Kolozsváron (és nem a Bulgakovban), esetleg néha az Insomniában, Bécsben a Café Merkurban és a Café Steinban, a vásárhelyi Tutunban és persze a váradi Semiramisban, mikor hol, de ez is változó. És mindez személyes futam eddig, mert hiába tennék úgy, mint akit nem érint szubjektíve a kérdés, mikor érint, érintett. „Kisebbségből kisebbségbe sodródtam” – írja Orcsik Roland esszéjében, és fogalmazhatnék így akár én is.¹ És tény, odaát, Erdélyben az ember többnyire azért kisebbségi, mert magyar, német, cigány, szerb, szlovák stb. az anyanyelve, ideát mert érződik rajta valamifajta idegenség mindannak a közegnek köszönhetően, amely sosem volt homogén magyar. Ahogy én sem: anyai ágon örmény, sváb, cigány, csángó és román, többnyire katolikus felmenőkkel, míg apai ágon alföldi és kalotaszegi református magyar felmenőkkel sok mindent állíthatok magamról, csak egyet nem: hogy homogén nemzeti identitásom van.

És természetesen van a kérdésnek egy elméletibb oldala, mármint a széttekintés pozíciójának. Az előbbi futamban – személyes tapasztalataimon túl – felfedezhető egy kettősség, egy szembenállás, amely beleíródik abba is, ahogyan irodalomról is beszélünk. Maga a tartozni valahová igénye egyúttal azt is jelenti, hogy a tér – legyen ez kulturális, társadalmi vagy politikai, vagy akár a három egyszerre –, ahová tartozunk, többnyire meghatározza azt, hogy honnan látunk, és a szemlélődés irányát így két oldalról is érdemes szemügyre venni. Mert például egyértelműen kiviláglik a „határon túli” kifejezésből, hogy a látás eredője a határon belül van, a látott tárgy pedig határon kívül. Mindez azt is magával hozza, hogy általában ami határon belül található, az a norma és az elfo-

gadott, ami ezen túl, az ettől valamiképpen eltér, sőt még normát is sérthet adott esetben. Ahogyan ezt már többek is megírták, hasonló a helyzet a „kisebbségivel” is. Ezt a kifejezést Kelet-Európa ezen vidékein többé-kevésbé társadalmi-politikai értelemben használták és használják néha ma is elsősorban a többségi nemzethez való viszonyban. A Kortárs hasábjain szintén hasonló témában író Orcsik Roland nagyon pontosan arra a Deleuze–Guattari szerzőpárosra hivatkozik, akik Kafkáról és a prágai német irodalomról szóló cikkükben érzékletesen mutatnak rá arra, hogy a „kisebbségi irodalom [littérature mineure] nem egy kisebbségi nyelv irodalma, hanem olyan irodalom, amelyet a kisebbség a többség nyelvén ír”.² Nos, ebből a perspektívából újrendeződik a kisebbségi irodalom kérdése, és immár nem a szlovák–magyar, szerb–magyar vagy román–magyar a kérdés, hanem a magyar–magyar viszony. Mert az úgynevezett „határon túli” irodalmak, legyen az erdélyi, vajdasági, felvidéki vagy éppen kárpátaljai, minden esetben a magyar irodalommal szemben kisebbségek. Az, hogy az előbbi régiókban élő magyar nyelvű közösség társadalmi-politikai szempontból egy állam kisebbsége, nem lényegtelen kérdés, de az irodalom szempontjából elvileg annyiban hangsúlyos mindez, hogy a közösség szabadságjogainak mértéke mikor kisebb, mikor nagyobb arányban az irodalmat is bevonja a társadalompolitika játékerébe. Viszont véleményem szerint az a lényeges, hogy a viszony magyar–magyar kapcsolatot ír le, amelyben a magyar államhatáron kívülre került magyar nyelvű művek egyik pillanatról a másikra a magyar irodalom határon belüli részéhez képest kisebbségi pozícióba kerültek. Holott ha éppen visszafordítom a perspektívát, akkor sok esetben több közös van a különböző, a magyar határokon kívül született magyar irodalmakban, mint ezek és a magyar határokon belül születő között: többnyelvű kulturális közeg, a műfordítás gyakorlatainak felértékelődése, különböző és erőteljes regionális identitásnarratívák stb.

Ami a jelen szempontjából még említendő a múlttal kapcsolatosan, az a fentebb már feszegetett irodalom és társadalompolitika összekapcsolódása. Ezekhez az irodalmakhoz, főként az 1945 és 1989 közötti periódusban, erőteljesen hozzákapcsolódott a társadalmi és kisebbségi sors- és felelősségvállalás ideája, az irodalomnak népet, nemzetet és hazát, elsősorban kisebbséget kellett szolgálnia, és ellenállnia az elnyomással szemben. Természetszerűleg ez azt is magával vonta a kilencvenes években ezen irodalmak megítélésével kapcsolatosan, hogy rajtuk maradt végeredményben egy bélyeg: tematikusan ezen művek egy része a kisebbségi sorsról szólt, azonban irodalmi, esztétikai szempontból nem feltétlenül ütik meg az elvárt mércét. 1990 után a magyar államhatárokon kívül születő magyar nyelvű irodalmak a helyüket keresték, Erdélyben a korábbi transzilvanizmus és a hagyományok elutasítása történt meg, a lírai nyelv megújítására történtek kísérletek – ezek a kísérletek többé-kevésbé már kihunytak, és a korábbi szerzők, úgymond, klasszicizálódtak, immár a legnagyobb hagyományörzőknek számítanak – kérem, értsük az iróniát is néha. Viszont lényeges kérdéssé vált, hogy ezek az irodalmak miként találják meg a helyüket a magyar irodalmi kánonban vagy kánonokban. A kilencvenes évek eleje óta született átfogó irodalomtörténetek jelentős része a korábban kisebbségi/határon túli magyar irodalmakat többnyire mindenféle megjelölés nélkül beillesztette az irodalomtörténeti elbeszélésekbe, amely gyakorlatot az egységesítésen túl gyarmatosító törekvés-ként is lehet értékelni. A megkülönböztető jelző elvétele és megszüntetése éppen azt az egyediséget vonja meg ezen irodalmaktól, amelyet időközben identitásuk elengedhetetlen részévé tettek, és ez – véleményem szerint – nem elsősorban egy magyar identitás, sokkal inkább egy olyan kulturális közezből fakadó önazonosság, amelynek egyik hangsúlyos tulajdonsága a többnyelvűség, a multikulturalizmus.³ Amikor az irodalomtörténetek ezen szempontok figyelembevételével nélkülül illesztik magukba ezen irodalmak produktumait, éppen azt szüntetik meg, vagy éppen azt nem veszik figyelembe, ami megkülönbözteti őket, és így másságukat számolják föl.

Az irodalomtörténetek általi (vissza)gyarmatosításnak van egy másik vetülete is. Minthogy a magyar államhatárokon belüli irodalmi közeg sem egységes, sosem volt az, a kilencvenes évektől a különböző szekértáborok azon törekvése is megfigyelhető volt, hogy valamilyen módon saját perspektívájukból, a saját ideológiájuk mentén illesszék a kánonjukba az államhatárokon kívül születő magyar irodalmi műveket. Az irodalmi rendszerek egymás melletti működésmódját ismerve mindez kicsit sem meglepő és nem elítélendő, viszont mindenképpen figyelmeznit kell arra, hogy ennek szintén van egy gyarmatosító aspektusa.

E gyarmatosítás kapcsán két példát szeretnék hozni. Míg az egyik intézményi szinten szemlélteti ezt, a másik inkább az irodalom felől. Ahogyan a legtöbb országban, magyar viszonylatban is kiépült az a lektori hálózat, amely különböző külföldi egyetemekre delegál oktatókat a magyar irodalom, nyelv és

kultúra tanítására. Ebben a hálózatban, amely talán még a Balassi Intézet irányításával működik egyelőre, olyan egyetemek is szerepelnek, amelyek például Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Nyitrán működnek, és itt fogadnak egy évre, kettőre vagy éppen négyre magyarországi oktatókat. Olyan átfogó program viszont nem létezik, amelynek keretében ezekről az egyetemekről – amelyeknek kivétel nélkül vannak magyar irodalmat oktató tanszékei és jól képzett oktatói – rendszeresen magyar államhatárokon belüli intézményekben jöhetnének ottani – magyar (!) – irodalmat tanító oktatók. Mintha csak egyik oldalról lenne érdekes a tudás, mintha az, amivel ott foglalkoznak a kutatók és oktatók, az a magyar államhatárokon belül nem igazán lenne érdekes. Nem a rendszer léte a probléma, hanem az egyoldalúsága. Az, hogy ez világosan azt sugallja, egyik oldalról van átadható tudás, a másik oldal pedig örüljön, hogy kapja és meghallgathatja. Kellően gyarmatosító logika, és mai napig kiválóan működik.

A legutóbbi évek fejleményéből egyetlen irodalmi példát szeretnék még idézni, pusztán leíró jelleggel, mivel kiválóan szemlélteti azt a viszonyt, amely a mai napig meghatározza a magyar–magyar kapcsolatokat az irodalomban. Amikor a Litera.hu portálon egy-másfél éve útjára indult a Kilátó rovat, amely az erdélyi, vajdasági, felvidéki (a kárpátaljai csak ezután következik) magyar irodalmakat szemléli és mutatja be a magyar olvasónak, akkor ez a gesztus megint kétféleképpen értékelhető. Egyrészt természetesen örömteli, hogy olyan folyóiratok, szerzők, intézmények kapnak hangot egy nagy olvasottsággal rendelkező portálon, akik és amelyek egyébként (!) kevésbé jutnak szóhoz nagyobb fórumokon. Másrészt érdemes felfigyelni megint a tekintet irányára és a rovat címében rejlő problémára: a kilátó egy olyan magaslati hely, ahonnan beláthatók távoli, kevésbé közel eső vidékek, és majd innen megmutatjuk, hogy mi történik ott. Mert ha nem mutatjuk meg, nem is látszanak. És akkor látszanak majd, amikor mi megmutatjuk. Ezt támasztja alá annak a szerkesztőségi szövegrészletnek a felvezetése is, amely a felvidéki magyar irodalmat bemutató összeállítás összegzéseként született: „A magyar olvasó számára az erdélyi, vajdasági, felvidéki és kárpátaljai irodalomban főként azok a szerzők, alkotások, irodalmi műhelyek és jelenségek ismertek, amelyek valamilyen formában átlépték az országhatárt. Olyan írók, akiknek magyarországi kiadó jelenteti meg műveit, gyakran lépnek fel hazai, elsősorban budapesti helyszíneken, előszeretettel közli őket itt kiadott folyóirat, magazin. Ám hajlamosak vagyunk megfélemleni azokról, akik ritkábban vagy egyáltalán nem mutatkoznak műveikkel a magyarországi irodalmi berkekben. Felszínes képünk van a határon túl zajló kortárs irodalmi életéről és kulturális folyamatokról, keveset tudunk az ottani magyar szerzők alkotói világáról, inspirációjáról, nehézségeiről, a művészeti élet fejleményeiről.”⁴ Pontos meglátás a szövegben, hogy a magyar olvasó és sajnos sok esetben a magyar államhatárokon belüli irodalmi közeg akkor tud bármiről, ha az átlépi határt és házhoz jön. Továbbá ennek kapcsán a fentebb említett másrésztben irányuló tekintetre: megint tetten lehet érni egyfajta gyarmatosítást és a pozíciónak a reflektálatlanságát, hiszen arra nem történt reflexió, hogy miért pont innen lehet és kell ezt megmutatni. Emellett azt is érdemes megjegyezni, hogy a felkért szerzők és szerkesztők közül alig valaki reflektált magára a tényre, hogy ez a gesztus megint milyen pozícióba helyezte ezeket az irodalmakat. Hiszen egyértelműen a megmutatandó, kiállítandó tárgy szerepébe kerülnek. Rendkívül fontos még az, hogy a bemutatott irodalmak mind magyar irodalmak. Mármost senki sem vette a fáradságot (és nemcsak ezen a fórumon, hanem nagy többszörre máshol sem), hogy esetleg az adott régióhoz tartozó más nyelvű irodalmakat is fókuszba állítson, hiszen Erdélyben, Vajdaságban vagy a Felvidéken nem csak magyar nyelvű irodalom születik, és az ott születő magyar irodalmakat olyan hatások érik, amelyek éppen ezen más nyelvű irodalmaknak köszönhetőek. Ahogy Pécsi Györgyi írja az erdélyi irodalom kapcsán Csiki Lászlóra hivatkozva: „A csak magyar Erdély hamis mítosz, vallotta Csiki László, s aki nem érti Romániát, nem érheti meg az erdélyi magyart sem.”⁵

Összességében ez általános jelenség, amellyel foglalkozni kellene, és végre kilépni a beszűkült nemzeti narratívából. Ha egy régióval vagy egy régió identitásával foglalkozunk, akkor engedjük végre el a „magyar” jelzőt, engedjük, hogy ezek a régiók a maguk heterogenitásában szólaljanak meg. Ne fojtsuk mindig beléjük a Másikat, a kulturálisan eltérőt, amely közben mégis folyamatosan jelen van, még akkor is, ha Erdély esetében a Kós Károly hitte politikai és társadalmi egyensúly problémás (erre is utal Pécsi Györgyi).⁶ Ha már Erdélynél tartunk, akkor nyugodtan megállapíthatjuk, Erdély sosem volt pusztán magyar – se a történeti, se a Partiummal, Bánsággal kiegészült terület. Erdély egyszerre román, német, magyar és persze néha székely meg cigány, örmény, zsidó, kicsit ruszin. Ez a sokszínűség az irodalmában is megmutatkozik, és az erdélyi irodalom nem magyar irodalom elsősorban, hanem több nyelven írt irodalom, amelyhez érdemes odafordulni. A ma-

gyar erdélyi irodalom – hogy felcseréljem a jelzőket, ahogy Szarvas Melinda tette a magyar vajdasági irodalomról szóló könyvében⁷ – csak egy kis része egy nagyobb irodalmi mezőnek. Amelyben poétikailag, tematikailag és még számos egyéb módon kapcsolódnak egymáshoz a művek.

Mindenekelőtt azt a szempontot kellene felszámolni, amely születési hely szerint kategorizálja a műveket, sokkal izgalmasabb kérdés, hogy milyen térképzetek jönnek létre az adott művekben, már amennyiben létrejönnek. Milyen Erdély-, Bánság-, Vajdaság-, Partium-kép stb. képződik meg például az adott közegekben? Ez fontos kérdés lehetne. Vizsgálati szempont, kutatási mező, amely sok esetben a mai napig kiaknázatlan. És itt nemcsak a magyar nyelvű írások lépnek a ringbe, hanem a román, német, szerb, szlovák, ukrán stb. nyelvű irodalmak is, mert mindezen közegeknek szintén van valamilyen régióképzetük, és sok esetben hasonló műfaji, poétikai megoldásokkal élnek térképzeteik létrehozása során. Ezek a térképzetek jelentős mértékben alakítják egy-egy közösség identitását is, amely az itt emlegetett régiókat tekintve sosem homogén, és sosem kizárólag egyetlen nemzeti szempont alapján rendeződik el. Izgalmas kérdéseket vehet fel a Bánság kapcsán, ha egymás mellé helyezzük Radu Pavel Gheo *Disco Titanic*ját, Johann Lippert ki- és visszavándorlás-trilógiáját, de akár sajátos képet adhatna a terek idegenség szempontjából való megalkotásáról Esther Kinsky *Banatsko*, Kiss Noémi *Rongyos ékszerdoboz* és Radu Țuculescu *Öregmama történetei* című regényei. Emellett a múlt feldolgozásának lehetőségeként értelmezhető az a börtönnarratívák is, amelyek Bodor Ádám, Lucian Dan Teodorovici és Eginald Schlattner szövegeiből kirajzolódnak.

Nos, úgy vélem, amennyiben áthelyezzük a hangsúlyokat, és máshonnan tesszük fel az identitásra, regionalitásra vonatkozó kérdést, egészen más válaszok születhetnek, egészen más struktúrák válhatnak megtapasztalhatóvá, amelyek nem szűkítik, sokkal inkább kitágítják azt a horizontot, amelyben a fentebbi irodalmi jelenségeknek mind helyük van – és akkor is helyük van, ha ez kevésbé tetszik. Ehhez azonban arra is szükség van, hogy irodalomértelmező és -szervező gyakorlatainkkal szembenézzünk, és az évtizedek óta hagyományozódó, gyakran öntudatlanul is használt technikáktól, beidegződésektől és fogalmaktól búcsút vegyünk. Nos, „ez a mi munkánk; és nem is kevés”.

JEGYZETEK

¹ ORCSIK Roland, *Posztjugoszláv vagy jugózombi magyarok?*, Kortárs 2019/1, 64.

² DELEUZE, Gilles, GUATTARI, Félix, *Kafka. A kisebbségi irodalomért*, ford. KARÁCSONYI Judit, Qadmon, Budapest, 2009, 33.

³ Vö. Orcsik Roland megállapítását: „Fontos figyelembe venni, hogy a vajdasági magyar kultúra más, mint a magyarországi, hiába magyar mind a kettő. A magyar kultúra sohasem volt homogén, mindig a sokszínűség jellemezte, a regionális, areális jellemzők újabb, izgalmasabb felületeket hoztak felszínre.” ORCSIK, *i. m.*, 62.

⁴ *Kilátó: Felvidék – leltár*, Litera.hu, 2019. január 23., <http://www.litera.hu/hirek/kilato-felvidek-leltar>.

⁵ Pécsi Györgyi, *Honvágy egy hazáért*, Kortárs 2018/7–8, 98.

⁶ Uo.

⁷ SZARVAS Melinda, *Tükörterem flamingóknak. Irodalomtörténeti tanulmányok a magyar vajdasági irodalomról*, FISZ, Budapest, 2018.

